

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

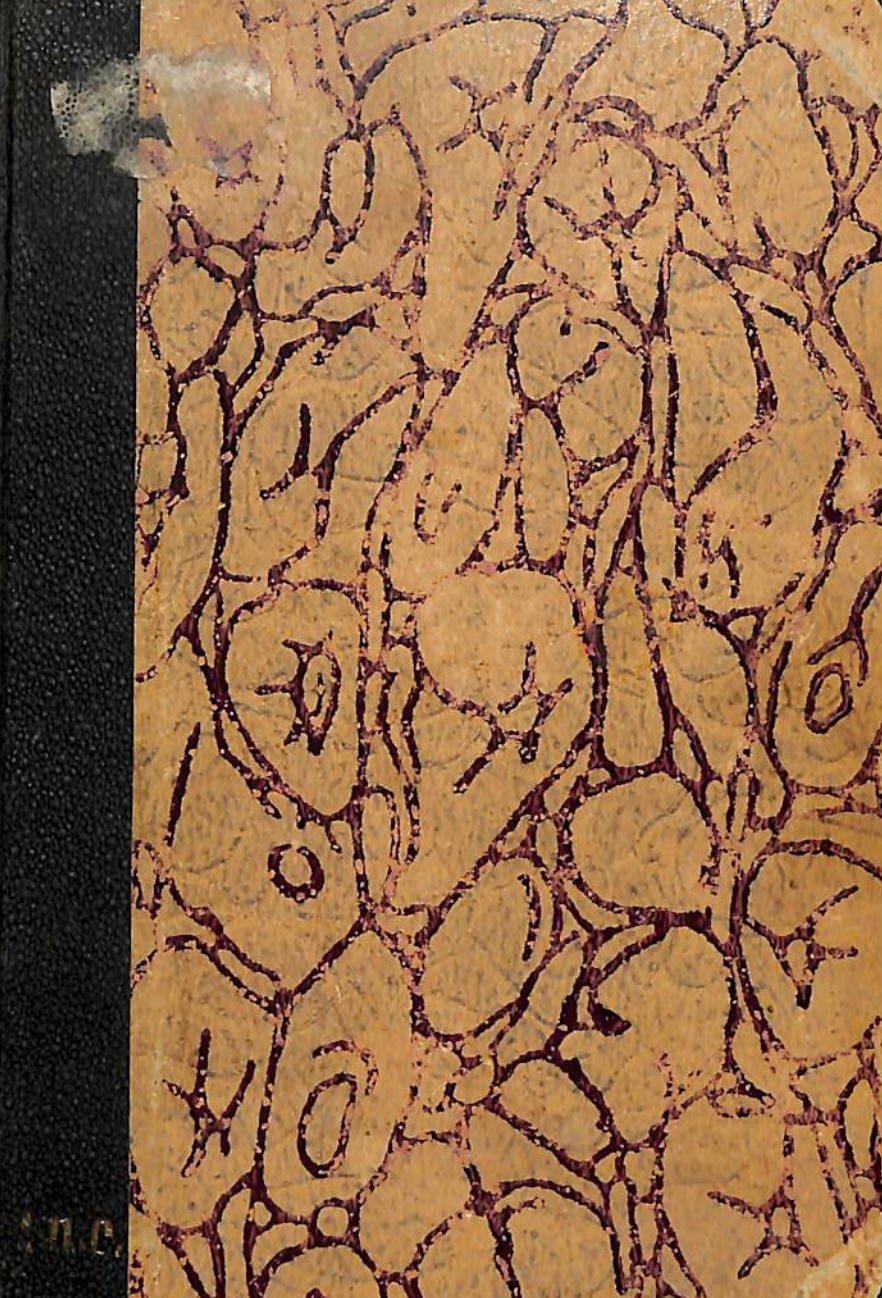
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

~~71534~~
~~1430~~

91
hr-1

Faint handwritten text at the top of the right page.

Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side.

Faint mirrored text, likely bleed-through from the reverse side.

1430

խրիստան, քորէն.

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Բ.

ՎԱՍԳՈՒՐԱՄԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆՅԻ ՄԱՆՈՒԿԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Գրէց
խրիստան քորէն:

ՎԱՆ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Վ. ԱՐՇՈՒՅՆ

Ի ՎԱՐՍՅ

= 1883 =

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

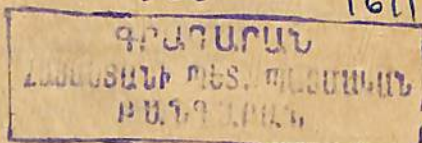
Հայրենագիտութեան սոյն երկրորդ մասը՝ «Վասպուրական նահանգ» կը դժէ վանտոսպ գաւառի շրջակայք, պատմական Վասպուրականի Ռչտունիք, Տոսպ, Առբերանի, Քաջբերունիք, Անձեւայիք, Աղբակ, Երուանդունիք, Ի հարաւոյ Մոկս, Շատախ և Զուլամերկ, իսկ արեւմուտքէն Բզնունիք գաւառներ. որք կը կազմեն վանայ արդի կուսակալութեան կարելոր մասը և որք անմիջական կապակցութիւն ունին նահանգի կեդրոնին հետ, քաղաքական և բնակչաց առեւտրական յարաբերութեամբ:

Գաւառաց բաժանումներ դրուած են համաձայն հին Հայաստանի բաժանմանց և դասեր կը պարունակեն հին և նոր տեղեկութիւնք, ինչ որ կարելոր են մանկան ուսանիլ աշխարհագրութեան եւ պատմութեան համար:

Դասառութեանց գիւրութիւն ընծայելու մտօք, դասագրքիս մէջ ըստ կարելոյն դրուեցաւ գաւառաց տեղացոյց առաւել գիւրացոյց քարտէզը, որոյ լեռ,

593

1611

գետ, լիճ և ուրիշ կարեւոր մասերու պատկառը ուսուցչին կը մնայ լրացնել և գրատակտակի վրայ գծելով ցոյց տալ մանկան թէ իւրաքանչիւր գաւառ ի՞նչ նշանաւոր տեղեր ունի իւր մէջ և թէ նորքա քարտիղի ո՞ր կողմի, տեղի կամ գիւղի մօտ կը գտնուին:

Գասառութիւնք արդիւնաւորելու համար պէտք է ուսուցիչը ուսուցանելու ս էր եւ կա մք ունենայ, ջանադիր և անձանձիր լինի կարեւոր տեղեկութեանց, նորագոյն ծանօթութիւններու, մանաւանդ տեղացոյց քարտիղի գծագրութեան մէջ: Պէտք է պահանջէ որ մանուկը համարատուութենէ առաջ իւր այն աւուր դասի առարկայն (տեղացոյց քարտէզ) գծէ գրատակտակի վրայ և ցոյց տայ թէ ո՞ր կողմ կ'իյնայ այն դաւառի լեռ, գետ, լիճ, գիւղ քաղաք. ի՞նչ համեմատութիւն, հեռաւորութիւն, ո՞րչափ տարածութիւն և բարձրութիւն ունին: Որո՞նք են նորա արեգդէմ եւ անարեւ, գլխաւոր և երկրորդական կողմեր. վերջապէս դէպի ո՞ւր կը վազեն նորա ջուրեր եւ ի՞նչ օգտակարութիւն ունին:

Հայրենագիտութեան դասերը այս կերպով աւելի խոր և հաստատուն կը տպաւոր-

րի մանկան մտաց մէջ. աւելի դիւրութեամբ կը յիշէ գանոնք, որ եթէ քարտիղի վրայ էլ կը գծէ, աւելի որոշ կը պատկերանան իւր յիշողութեան մէջ: Այս կարեւոր է ոչ թէ սորա համար միայն, այլ նաեւ ընդհանուր Աշխարհագրութեան:

Գասադրքիս վերջի գլուխներու մէջ, առ հարկին համառօտուած տեղեկութիւնք նոյնպէս ուսուցչին կը մնայ մանկան ուսման աստիճանի և ընդունակութեան համեմատ ընդարձակել կամ յապաւել եթէ կարեւոր կը դատէ: Դպրոցական ուսմանց մէջ ամենայն ինչ ուսուցչի կամքէն եւ հոգածութենէն կը կախուի: Ուսուցիչ ինքն է մանկան ջանքն և արդիւնաւորութիւն, մանկան սէրն առ ուսումն և առ մտադիւր աշխատասիրութիւն:

1883 Վարադ

Խ. Խ.
(Խորիսխան խորէն):

Մանկտիք, զիս Հայոց հողն ու ջուրն սնուցել
եւ այն հողն ու ջուրն սրտով եմ սիրել.
Հայրենեաց հարուստ է հողն, ջուրն անուշ,
Քանց օտար վարդ, քաղցր հայրենեաց փուշ:

Չեղ կ'ասեմ մանկտիք սիրուն, նազելիք,
Որոնց է բնական Հայոց աշխարհիկ.
Մի ուրանայք զերկիրդ և զազդդ սիրուն,
Ծառն արմատով ծառ, տուն հիմամբ է տուն:

Հ. Ղ. Աւելանեան

Ա — ՏՈՍԳ ԳՄԻԱՌ

1 — Վան քաղաքի շրջականերէն դուրս
երեսելով դէպի հիւսիս կը տեսնենք Տ Ո Ս Կ
գաւառի մնացեալ ընդարձակազոյն մասը,
Թ ի մ ա ը կոչուած, որ հարաւէ ՚ի հիւսիս
ութ ժամու տարածութիւն ունի, ձգուած
Վանայ արեւելեան ծովափի վրայ:

Սահմանն է արեւելքէն՝ Մահմուտիէ
(խօշապ), հարաւէն՝ Վան տոսպ գաւառ
արեւմուտքէն՝ Վանայ ծով, հիւսիսէն՝ Առ-
բերանի (բերկրի):

2 — Այս գաւառի դիրքը ըստ մեծի մա-
սին դաշտային է: Արեւմտակողմ ծովափի
վրայ բարձրացած են Էջմիածնի եւ Սուրբ
Սահակայ սարեր, յարեւելս կան ընդարձակ
եւ բարձր լեռներ, ձոր, հովիտ և աստ անդ-
ցրուած անտառներ: Լեռանց վրայ կը գտ-
նուին երէվայրի, արջ, գայլ, և ուրիշ վայրի
կենդանիներ:

Օգը բարեխառնէ : Հողն ըստ բաշակա-
նին բարբեր : Զրերու մէջ նշանաւոր է Սեւ
գետ , որմէ տառեխ ձուկ կ'ելլէ :

3 — Տոսպ գաւառին մէջ կան 40 գիւղո-
բնայք և 20,000 բնակիչ, որոցմէ 15,000 Հայ են,
մնացեալք՝ Օսմանցի, Ասորի, եղիտի (տրեւ-
պալտ), Չէրքեղ եւ ֆնչու :

Գիւղերու մէջ երեւելի են՝

Ա.—Ալիւր գիւղ, որ ընդարձակ այգիներ
և ընտիր գինի ունի, սորա մօտ կայ Սուրբ
Աստուածածնի անուամբ մի փոքր վանք, որ
Ալիւրի վանք կ'ըսուի :

Բ.—Էրէրին, որոյ մերձ կայ Էջմիածին
անուամբ մի փոքր վանք և Ս. Սահակայ
վանք այժմ աւերակ :

Գ.—Մարմետ եւ Կիրաչէն, սոցա բնա-
կիչներ առ հասարակ բրուտ են և կը պատ-
րաստեն մեր գործածած խեցեղէն անօթներ :

Դ.—Ճանիկ, սորա մօտ ընտիր աղի աղ-
բիւր կայ :

Ե.—Տիրամայր գիւղ, որոյ մէջնէ համա-
նուն Ս. Աստուածածնի վանք, ուր բազմա-
թիւ բորոտ եւ ախաածէսներ բժշկուելու կը
գիմեն :

Մնացեալ գիւղերու մէջ գլխաւորներ
են, Ամենաշատ, Ամուկ, Խժիշկ որ ընդար-
ձակ ծառատունկներ ունին, Աւերակի, Կիւս-
նենց, Պողանց, Ատնականց, Տալաչէն, Հա-
ւենց, Կեօյանի, Նորովանց եւ Նորչէն :

4 — Այս գաւառին կը վերաբերին վա-
նայ ծովի Լիմ և Կաուց կղզիներ (անապատ)
ուր կրօնաւորաց վանքեր կան, Ս. Գէորգ և
Ս. Կարապետ անուամբ գեղեցիկ տաճարնե-
րով : Այս վանքերը ծովափին վրայ ունին
ընդարձակ կալուածներ, որոցմէ կը մատա-
կարարուի իրենց նիւթական պիտոյք :

1 — Տոսպ գաւառը վան 40 գիւղեր :
Օրշտ է Երբ ընդարձակ-նիւն, որոնք են սահմաններ,

2 — Այս գաւառը ինչ որքա՞ն հանի, որ կողմ որոշ
որայն և որ լեռնային է : Ի՞նչ կենդանիներ կան այս
լեռնայ շրջ : Ի՞նչ կենդանիներ որ, որոշքե՞ր
բուսիւն : Ո՞րն է սորա նշանաւոր գետ, որոնքի՞ն յա-
նի գետերն կ'ելլէ :

3 — Քանի՞, եկեղեցի և գեղեցիկ հանի : Օրշտ է
Երբ Բնակիչ : Որքիչ ինչ ուղեք կան այս գաւառի Կղզ
Որոնք են գլխաւոր գեղեցիկ, գեղեցիկ որոնք այգի և
ճառագարան հանին, որ գեղեցիկ մեջ կը շինուին Եր-
ջեղն անօթներ, որ գեղեցիկ ծովն կ'ելլէ ուր :

ՀԻՒՍԻՍ

4 — Այս գրաստի ո՞ր կողմէ լինոյ կենան լին և կրոնց անդադրելու, է՞նչ կոյ այս լանտերնով լուսարէն սոցա կարանաներ :

Գնեցե՛տ, Տոպ գրաստի գլխաւոր և նշանաւոր տեղէր, երկնք հոգեհարկան հեռաւորութեամբ և անսովի, յետոյ բնաւորին նայելով սոցե՛տ թէ նոյն իբրոյն է՞նչ հեռաւորութեան սանին, և ո՞ր կողմէրոս լինոյ ին գործնաւն :

Բ — ԵՐՈՒԱՆԻՈՒՆԻԲ (Հոյսոյ յոյ)

1 — Դառնալով վան տոսպ գաւառէն դէպի հարաւ, մեր առաջ կը բացուի արեւելքէն դէպ արեւմուտք վեց ժամու տարածութեամբ մի ընդարձակ ձորադաշտ՝ Հայոց ձոր, ՚ի հնունմն Երուանդունիք. մեր նախահօր Հայկայ պատերազմի դաշտ, ուր հընութեանց բաղմամբիւ յիշատակներ կան, ցարդ ցոյց կը տրուի այն մեծ ճակատամարտին վայր և գերեզմանք ըսուած տեղը ուր Բէլն ինկաւ :

Սահմանն է արեւելքէն՝ Խօշապ, հիւսիսէն՝ վան տոսպ գաւառ, արեւմուտքէն՝ վանայ ծով, հիւսիսէն՝ Ուշտունիք և Անձևացեաց գաւառներ :

ԱՐԵՎԻՍՏԱՆԻՑԻ

ԱՐԵՎԵՆԻՑԻ

ԼԻՄ Ի ԿՂԶԻՆ	ՏԵՐԻՍՅՈՒՆ	ՍԵՐԻՍՅՈՒՆ
○ Ճանիկ	○ Նորշէն	
Դրսի Կանն	○ Արեւ	○ Շահիկարէ
○ Խնիչի		
Ամանկ	○ Գորշանց	○ Բօշանի
○ Ի Երեւելն	○ Գոհն	○ Փեղկարէր
Ի Եղեմանի	○ Կիւղեմ	○ Արդաւաւ
Հաւենց	○ Տարաշէն	○ Արեւիգաւ
Աւեր Ի	○ Պայրակ	○ Կիւանենց
○ Ամեռու	○ Արեւիգանց	○ Խառանշիկ
○ Դրսի Կանն	○ Պղպանց	○ Նապաթ
○ Մարտի	○ Միւնիեր	
○ Կիւղեմ	○ Աւերակի	○ Պարեւելի
○ Լեւի	○ Լուշ	○ Փոռ
○ Աւանց	○ Շահպալ	○ Տարան
○ ՎԱՆ	○ Ս. Գրեկոյ	
	○ ՎԱՐՍՏ	
Ա. Խաւ Ի	○ Կառաւոր	
○ Մզարան		
○ Արդաւաւ	Ժամաւալի	

ՀԱՐԱՒ

Օգր բարեխառն է, հողը ըստ բաւականին բարեբեր :

2—Այս գաւառի մէջէն կ'անցնի Խօշապայ կամ Անդղայ գետ և զայն երկու մասերու կը բաժնէ, հիւսիսային և հարաւային : Կան բաւական թուով աղբիւրներ, վտակներ և մի գետակ (Առղայ գետ) որ արեւելեան հիւսիսային կողմէն գալով մեծ գետին մէջ կը թափի : Այս գաւառի մէջ նշանաւոր է Շամիրամայ ջրոյ աղբ, որ Սարպուլաք լեռան ստորոտէն կը բղխէ և ծովանալով կը վազէ ռոռոգել բազմաթիւ արտօրայք և ծառաստաններ :

Լեռները տարածուած են գաւառի հիւսիս և հարաւակողմ բարձր և ցած կատարներով և աննշան անուամբ, սոցա ստորոտներ կան փոքր և անշուք վանքեր, Անկղայ վանք, Հէգուց վանք, Մարինուի (սրգու) վանք, Էրէմէրու վանք, որք մերձակայ գիւղերու անուամբ կը կոչուին : Այս վերջինէն մի ժամ հեռաւորութեամբ գէպ արեւելեան հարաւ Ղեռնդեանց աշակերտ սուրբ Աբրահամու վանք :

3—Այս գաւառը երկու գլխաւոր մասերու կը բաժնուի՝ վերին և ներքին Հայոց

ձոր, որք 'ի միասին 35 գիւղեր ունին 8,500 բնակիչ, որոնցմէ 7,500 Հայ են :

Վերի մասի գիւղերու մէջ նշանաւոր են՝ Ա.—Աստուածաշէն, սորա արեւելակողմն է

Հայկայ բերդ, ուր ցարդ անկորուստ կերելին Հայկայ ահաւոր շինութեան աւերակներ :

Բ.—Էրէմէրու համանուն վանքով : Սորա հարաւակողմն է գերեզմանք ըսուած տեղը ուր Բէլն ինկա :

Գ.—Ուխտանց, որոյ քովի բլուրի վրայ կայ սուրբ Ստովմայ մատուռ, այս գիւղի մէջ նահատակուած են Ատովմանց զօրավարներ :

Դ.—Պժնկերտ, սորա մերձ է Շամիրամայ ջրոյ աղբ :

Ե.—Խառնուրդ, որոյ մէջ քառասուն ջրբաղաճներ կան (յըլաշ) ըսուած :

Նշանաւոր են նաև Նորգիւղ, Արատենց, Կղզի և Խոստի գիւղեր : Այս վերջինը ունի Աստուած սմնի մատուռ մօտակայ բլրակի վրայ շինուած :

4—Իսկ ներքին Հայոց ձորոյ մէջ նշանաւոր են՝

Ա.—Անդղ, որոյ արեւելակողմն է Աստուած սմնի վանք

Գ — ՌՇՏՈՒՆԻՔ (ԳՍԻՍՇ ԵՒ ԿՍՐՃԿՍՆ)

1 — Երուանդունիք դաւառէն դէպ ա-
րեւմտեան հարաւ, վանայ հարաւային ծո-
վափի վրայ կը տարածուին՝ Գաւաշ և Կարճ-
կան, ՚ի հնումն Ռշտունեաց դաւառ :

Ռշտունեաց սահմանադրիւի վրայ տարա-
ծուած են հիւսիսէն՝ վանայ ծով և Բնձա-
քիտար լեռ, արեւլքէն՝ Արտօս լեռ, հա-
րաւէն՝ Մոկաց լեռինք, յորս նշանաւոր է՝
Նղերով : Իսկ արեւմտքէն՝ Կարճկանից բն-
դարձակ և խիտ անտառներ, տարածուած
բազմաթիւ ձորերու և բլրոց վրայ, որոց մէջ
կը գտնուին երեվայրի, արջ, խոզ, դայլ և
ուրիշ վայրի կենդանիներ և թռչուններ : Կը
գտնուին նաև արծաթի, կապարի, եւ պղ-
ղնձի հանքեր :

2 — Այս գաւառի դիրքը բոլոր մեծի մա-
սին լեռնային է. օդը բարեխառն, մշակելի
հողեր բնափր և բարեբեր : Ունի առատ ջու-
րեր : Լեռներու ստորոտ և դաշտերու վրայ
կան տասնէն անելի մեծ եւ փոքր վանքեր
եւ 76 զիւղ, 18,000 բնակիչ, որոնցմէ 15,000
Հայ են :

Գիւղերու մէջ նշանաւոր են՝

Ա — Ոստան աւան, որ Ռշտունեաց դա-
ւառի Մայրաքաղաքն էր, Արծրունեաց Գա-
զիկ Թագաւորէն զարդարուած գեղեցիկ
շինուածներով և աստ անդ խմբուած ծառա-
տունիներով : Այլ այժմ նոյն շէնքերէն հա-
զիւ մի քանի աներակներ կ'երեւին : Ասորմէ
մի ժամ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ
կայ իլու գիւղ, յորում նոյնպէս Գազիկ
Թագաւոր շինեց հրաշակերտ վանք քառա-
սուն խորանով, որոցմէ մի մասը դեռ կան-
գուն կը մնայ : Ոստանայ արեւելահողմ կայ
Սպիտակ վանք և Չարահան Ս. Սատուածա-
սի վանք, ուր Սրբոյն Եղիշէի գերեզմանն է :

Բ — Նարեկ, ուր ծնաւ Ս. Գրիգոր Նա-
րեկացին և կրօնաւորեցաւ զիւրի համանուն
վանքի մէջ եւ ուր այժմ իւր գերեզմանն է :
Ասի մի ժամ հեռաւորութեամբ դէպի հիւ-
սիս քարավար այրերու մէջ կայ Աղօթատե-
ղի Սրբոյն :

Գ — Մոխրաբերդ, նաւամատոյց է : Մո-
րս մէջն էր Պարսից Մարուշան, որոյ հուր և
ճիւղեր ՚ի ծով թափեց Ռշտունեաց Ս. Մահակ
կայնովոպոս, այս գուղին մերձ է Խան, ուր

1291
665

մեծաշործ քանդակներով : Այս տաճարը շինեց Գաղիկ Արծրունեաց առաջին թագաւոր :

Այս վանուց մէջ կը նստի տեղւոյն կաթուղիկոս , որ կը հովուէ իւր վիճակի ժողովուրդ , կը ձեռնադրէ Եպիսկոպոս եւ կ'օրհնէ սրբալոյս Մեռոն : Աղթամարայ աբեւմուակողմ կ'իյնայ Առաքել կողին, որ այժմ անբնակ է :

1 — Ուրումնէ՛ք վանայ ծովի ո՞ր կողմ կ'իյնայ : Ի՞նչ գաւառներ կը պարսանակէ իւր մէջ : Որո՞նք են այս գաւառն ասորաններ : Ո՞ր կ'իյնան, Արբոս, Բնյաթիւսը եւ Մոկայ լեռներ : Այս գաւառն ո՞ր մաս լեռնային, ո՞ր դաշտային եւ ո՞ր անտառային է : Ի՞նչ կենդանիներ կան սորա լեռանց եւ անտառներու մէջ : Ի՞նչ հումքեր ունի :

2 — Ի՞նչպէս է Ուրումնեաց գաւառն դերձը , կլէմայն , հողեր , ջրեր : Գիւղերին որո՞նք շտնո՞ք , նշանաւոր եւ պարտական դիպեր ունին : Ո՞ր կը նստի այս գաւառն հսկող պաշտօնեայն :

3 — Աղթամար եւ Առաքել կղզիներ այս գաւառն ո՞ր կողմ կ'իյնան : Ի՞նչ կայ այս կղզիներու վրայ : Սաբէ Խաչն որսաբար ո՞վ շնորհ է : Այժմ ո՞վ կը նստի այս վանուց մէջ , ի՞նչ անոնն ունի :

1 — Վան քաղաքէն 16 ժամ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ կայ հին աշխարհն Մոկայ , որ երկայնաձիգ լեռներով կը բաժնուի Ռչտունեաց երկրէն . յորում նշանաւոր է՝ Մոկս գաւառ , ծածկուած բարձրաբերձ սարերով , օձապտոյտ ձորերով եւ անտառներով , յորս արևուած են 60 էն աւելի գիւղորայք , 15,000 բնակիչ , որոցմէ 10,000 Հայ են :

Այս գաւառի բնակիչներ ընդհանրապէս ժիր եւ քաջառողջ մարդիկ են , որք կը պարապին առաւելագոյն խաշնարածութեամբ : ասրագործութեամբ եւ այդեգործութեամբ , Չուռ այծի մազերէն կը գործեն ընտիր շաւեր , մազից եւ կանեփից էլ բեւեռապատ կօշիկներ (քէպքէպ) որ սովորական կօշիկներէն աւելի կը դիմանան եւ կ'օգնեն առաւելագոյն երկրի դժուարակոխ լեռներէն եւ սահուն ճանապարհներէն անցնելու համար :

Կը գովուի տորա մեղր , գինձ (քիշիշ) , խաղող , չամիչ եւ ընկոյզ : Լեռներու վրայ կը գտնուին բազմաթիւ վայրի կենդանիներ եւ

թռչուններ , բազմաթիւ մարգագետին եւ ա-
րօտատեղեր : Գետերու մէջն էլ առատ ձուկ :

2 — Այս գաւառի մէջէն կը բղխէ Տիգ-
րիս գետի մի ճիւղ , որ տեղի անուամբ Մոկաց
ջուր կ'անուանի : Ունի առատ վտակներ , ա-
ռուակ եւ աղբիւրներ :

Գիւղերու մէջ նշանաւոր են՝

Ա — Մոկս գիւղաքաղաք որ 150 տուն
բնակիչ ունի , սորա մէջէն կ'անցնի համանուն
գետ եւ զայն երկու գլխաւոր մասերու կամ
չորս թաղերու կը բաժնէ : Այս տեղ կը նստի
գաւառի կառավարիչ պաշտօնեայն : Սորա
մերձ է փութիկի (փոթորիկ) Ս . Գէորգայ
վանք , անուանի իւր նախագուշակ աքաղաղով :

Բ — Գնեկանց , Բուլենց , Սորս , Յաղին ,
Տիմիս , Հակվան , Սեպ և Գուլիը գիւղեր :

1 — Մոկս Ուշրանեաց գաւառի ո՞ր կողմ կ'իյնայ ,
ի՞նչ դիրք ունի , Կանի՞ գիւղ և բնակիչ ունի : Անոնց-
մէ ո՞րչափ Հայ են : Ո՞րքիսի յարքի՞ են սոքա և գլխա-
ւորապէս ինչ՞ է կը պարային , ի՞նչ նպատակաւ կը շէ-
նոնին սոցա բեւեռապար կօշիկներ : Այս գաւառը ի՞նչ
բերքեր ունի : Ի՞նչ կենդանիներ կան սորա լեբանց շրայ :

2 — Որո՞նք են այս գաւառի ջրերը և ի՞նչ զե-
րակարութեան ունին :

Մոկս գիւղաքաղաք Կանի՞ Ուշրանեաց կը բաժնուի , ո՞ր-
չափ բնակիչ ունի : Ո՞րք կ'իյնայ գիւղիկ սորա Գէոր-
գայ վանք . ի՞նչ կը պարային այս վանաց շրայ : Մնաց-
եալ գիւղերու մէջ գլխաւորներ ո՞րոնք են :

Ե . ԶԵՐՄՍԶՈՐ (Շարտի)

1 — Մոկս գաւառի արևելակողմ կ'իյնայ
Շատախ , ի հնումն Մոկք նահանգի Զերմա-
ձոր գաւառ , որոյ մակերեւոյթը ծածկած են
մեծամեծ լեռներ , բլուր , ձոր , հովիտ եւ
անտառներ , յորս կը գանուին վայրի կենդա-
նիք եւ թռչուններ , ծաղկալից մարգագե-
տին եւ արօտատեղեր :

Այս գաւառի մէջէն կ'անցնի Տիգրիս
գետ , որ իւր աջ եւ ձախ կողմերէն կ'ընդու-
նի գետակներ , առուակ , վտակ եւ անթիւ
աղբիւրներ :

Բնակիչներ ընդհանրապէս առոյգ եւ
ճարտար մարդիկ են , կը պարապին գլխա-
ւորապէս խաշնարածութեամբ , կը զործեն
դոյնդոյն ընտիր շալեր . ունին մեղուանոց ,
այգի եւ ծառատունկներ :

2 — Շատախ ընդամէն 80 գիւղեր ու-
նի , և 20,000 բնակիչ , որոցմէ 16,000 Հայ են :

Զ—ԱՆՁՆԻ ՍՅԻՔ (Նօրոսը)

1 — Զերմաձոր գաւառին սահմանակից է արևելքէն՝ Նօրոսը ՚ի հետ մն Անձեացեաց գաւառ , որ իւր անունը առած է երկրի բազմաթիւ անձաներէն , որոց կը շրջապատեն նոյնչափ բլուր , լեռ , ձոր , հովիտ և աստ անդ ցրուած մացառներ , որոց մէջ կը գտնուին վայրի կենդանիք , առաւելապէս արջ եւ խոզ :

Երկիրը ընդհանրապէս լեռնային է , օդը բարեխառն և առողջարար : Կան տեղ տեղ փոքր լեռնադաշտեր որք կը մշակուին տեղացիներէն : Ունի անսպառ մարգագետին և արօտատեղեր . նաև ընտիր ածխահանք , Շամանս գիւղին մօտ :

2 — Այս գաւառի Օլաման (Ոլորան) գիւղի սահմանէն կը բղխեն Տիգրիս գետի արևելքան ակունք , որք բազմաթիւ փոքր , գլխաւորապէս 40 մեծ և յորդահոս աղբիւններէ կը կազմուին : Սոքա յառաջ խաղաղով կը ծովանան և գաւառի այլ և այլ կողմերէն նորանոր վտակներ և գետեր ընդունելով արևմտեան սահմանէն դուրս կը վազեն :

Տիգրիս գետին օժանդակող ջուրերուն մէջ նշանաւոր է՝ Կասրկայ գետ , Կասրիկ գիւղի անուամբ : Սորա ՚ի Տիգրիս խառնուած գետափի վրայ է հռչակաւոր Հողւոց վանք , զոր Բարդուղիմէոս առաքեալ շինած է : Այս վանուց մէջ կը պահուի նորա ՚ի Հայաստան բերած Ս . Աստուածածնի պատկեր : Հողւոց վանքի պարսպից դուրս մի փոքր մասուռի մէջ կայ Արշակունեաց մեծագոր Տրդատ Թագաւորի գերեզման :

3 — Նօրոսըի գաւառը 30 էն աւելի գիւղեր ունի . 12,000 բնակիչ , սրոցմէ 8,000 Հայ են : Այս գաւառի բնակիչներ ընդհանրապէս առոյգ և յողթանդամ մարդիկ են . կը պարտալին գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ եւ երկրագործութեամբ :

Գլխաւոր գիւղերն են՝
Ա — Փիրպատալան , ուր կը նստի գաւառի հսկող պաշտօնեայն :

Բ — Կողան , Տիմ , Շամանց , Յօսթայան եւ Կանկուառ գիւղեր :

1 — Նօրոսը ո՞ր բաւառին սահմանակից է , է՞նչո՞ղն է է՞ր մակերեսայն , օրը , պողպէտրա՞նիս : ՚ի՞նչ վայրի կենդանիներ և հանդ կան սորա վերանց վրայ :

3 — Այս դաւառը 150 գիւղեր ունի, 90,000 բնակիչ, որոցմէ 76,000 Ասորի են, 10,000 Հայ և 4,000 Քիւրտ և Կեդրոնատեղին է Ճուլամերկ, որոյ մէջ կան կառավարութեան պաշտօնեայք և զինւորներ:

Գլխաւոր գիւղն է Գօջանիս, ուր կը նստի Մարշմօն, Ասորոց հոգեւոր գլուխ և տէր, որ մէլիքներու խորհրդակցութեամբ կը կառավարէ իւր ժողովուրդը:

1 — Ճուլամերկ ո՞ր բարեբաւուն սահմանից է և ի՞նչ դերք ունի:

2 — Բնակչոց ղեկավարն ի՞նչ անունով կը բաւարանուի, և ի՞նչով կը պարսպանի, ի՞նչպէս է իրենց կրօնական ղեկավարը, ո՞րն է գաւառի կեդրոնատեղին:

3 — Այս գաւառը Կոնստանդնուպօլիսէն, ո՞րտեղ է բնակիչը, աննոց սիրտի Ասորի, Հայ և Քիւրտ են: Ո՞ր է Ասորոց հոգեւոր գլուխը, և ո՞ր գիւղէ ղեկ կը նստի:

Ը — ԱՂԲԱԿ

1 — Անձևայեաց գաւառէն դէպ արեւելք, Չուխայ գօտաւոր լեռներով կը բաժնուի Աղբակ գաւառ, որ բարեբեր և ջրաւէտ մի լեռնադաշտ է, շրջապատուած մեծամեծ սարերով և բլուրներով:

Ի հիւսիսահողմ արածայր կատարով կ'երևի Քարահիսար լեռ և ձոր, որմէ անթիւ փոակներ վազելով կը կազմեն մի յորդահաս գետ, որ հաւասարապէս օդ տակար է գաւառի սուղման, պտղաբերութեան, և որ դաշտը երկու մասերու բաժնելով արեւմտեան հարաւային սահմանէն դուրս կ'ելլէ: Մորա մէջ կան շատ պեսակ համեղ ձուկեր:

Այս գաւառի օղբ բարեխառն է: Բնակիչներ ըստ մեծի մասին յաղթանդամ մարդիկ են, այլ մեղկ եւ թոյլ. իրենց գլխաւոր պարագմունքն է երկրագործութիւն և խաշնարածութիւն: Ունին բնտիր դօմէշներ: Աւելի ժիր եւ աշխատասէր են այս գաւառի կանայք, որք կը գործեն դիմացկուն գորգեր (խալի) կտաւ, շալ և զանազան ձեռագործ:

2 — Աղբակ գաւառի մէջն էր ի հնունս Հաղամակերա քաղաք, որ Արծրունեաց ցեղի Մայրաքաղաքն էր և Օսի դիւղ, որոյ Ս. Խաչի վանուց մէջ թագաւորութեանն առաջ կը թաղուէին Արծրունի իշխաններ: Նշանաւոր էր նաև Արևիանոս կամ Ռարփանոս քաղաք, ուր նահատակեցաւ Բարդուղիմէոս առաքեալ և ուր այժմ իւր անուամբ հռչակաւոր վանք մի կայ հոյակապ սաճարով:

2 — Ո՞ր շահէն թէ ինչո՞ւ է Սքերտի էշ-
խանէր. ո՞ր նահարակա՞ծ է Բարբառէնու առա՞ւել:

3 — Այս գաւառը տնի՞՞ գիւղաւն է, որ լա՞հ Բե-
հալիէ, առնց՞ե ո՞ր լա՞հ Հայ են: Ո՞ր էր նաթի այս երկրէ
կառնակալը: Գաւառի գլխաւոր գիւղեր որո՞նք են:

Թ — ԽՕՇԱՊ

1 — Խօշապ՝ մտան Անձեւացեաց և Մար-
դաստան գաւառի. կը բաժնուի երկու մա-
սերու՝ վերին և ներքին խօշապ, որոյ կը
չըջայատեն արևելքէն՝ Աղբակ, հիւսիսէն՝
Առբերանի, արևմուտքէն՝ Տոսպ, իսկ հա-
րաւէն՝ Երուանդունիք եւ Անձեւացեաց
գաւառներ:

Գիրքը ըստ մեծի մասին գաշտային է,
Օդը բարեխառն, հալը՝ ըստ ամենայնի արգա-
սաւոր: Ունի բարձր և գօտեւոր լեռներ, ինչ-
պէս են՝ Չուխ լեռինք՝ յարևելք: Սեւ լե-
րինք՝ հարաւակողմ և Պաղի տաղ՝ Մալխանէ
գիւղին մօտ: Այս լեռներու վրայ կը գըա-
նուին վայրի կենդանիներ և թռչուններ, ինչ-
պէս նաև ընդ արձակ մարդագետին եւ արօ-
տասակեր:

2 — Արևելեան սահմանագլխի վրայ տա-
րածուող Չուխ և Գարահիտար լեռներէն կը

բղխին բաղնաթիւ վտակներ, որք երկու մա-
սերու բաժնուելով յառաջ կը խաղան և միա-
նալով կը կազմեն մի յորդահոս գետ, որոյ
անուամբ գաւառն և գետափի վրայ շինուած
անուանի բերդաքաղաքն կը կոչուի Խօշապ
(քաղցր ջուր):

Այս գաւառի հիւսիսակողմի լեռներէն
բղխող ջուրերն էլ ՚ի մի ժողուելով կը կազ-
մեն Կարմիր գետի մի ճիւղ, որ կ'իջարի յե-
րափ և անուանի Սեւ գետը, որմէ տառելիս
ձուկ կ'ելլէ, ՚ի հիւսիսակողմ՝ նշանաւոր են
նաև՝ Աղբաղաղայ ջուրեր:

Կան և մի քանի լճեր, Արճակու ծով,
Ծովակ (լիճ), Էրմանից լիճ, Աղկօլ և ճօպ-
լիկ լիճ Սալխանէ գիւղին մօտ:

3 — Խօշապ գաւառի վերին և ներքին մա-
սերու մէջ 80 գիւղեր և 30,000 բնակիչ կայ,
որոնցմէ 20,000 Հայ են, մնացեալը՝ Գիւրտ,
Ասորի և Եգիպտի: Այս գաւառի բնակիչներ կը
պարապին գլխաւորապէս խաշնարածու-
թեամբ և երկրագործութեամբ, կը գործուի
նաև՝ զանազան ձեռագործք, գորգ, քաղա-
խի և շալ:

Գիւղերու մէջ երևելի են՝

Ա — Արճակ գիւղաքաղաք, իջևան է

3 — Բերկրի դաւառի մէջ նշանաւոր էր ՚ի հնունս համանուն Բերդաքաղաք, շինուած Պէտրմասու գետափի վրայ։ Այս քաղաքի հանդէպ արեւմտեան հիւսիսիւղմի լեռան վրայ կայ Տէր Յուսէան որդւոյ Սուրբ Ստեփաննոսի հռչակաւոր վանք, այժմ աւերման ենթակայ։ Մորա շուրջ մի քանի բնական այրեր կան. մօտակայ ժայռի վրայ էլ աղօթատեղի Սրբոյն։

Այս գաւառի մէջ 93 գիւղեր կան 20,000 բնակիչով, որոցմէ 15,000 Հայ են և կը պարային երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ։ Մնացեալը լեռնաբնակ ֆիւրտեր են, առաւելապէս Ապաղայի դաշտի մէջ զեւեղուած

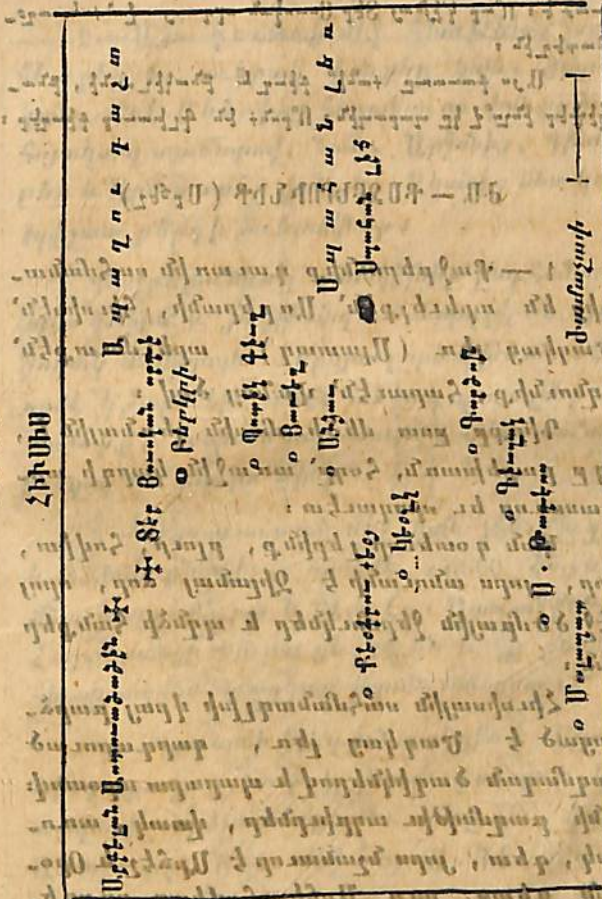
Գիւղերէն նշանաւոր են՝ Գործոթ գիւղաքաղաք, որ կը նստի գաւառի կառավարիչ պաշտօնեայն, Պատիկ գիւղ և Ս. Թադէոս աւերակ վանքով։

1 — Բերկրէ ո՞ր գաւառներուն սահմանակից է։ Ո՞նչ դէպք ունի, է՞նչպէս է սրբը, պողպէրութեան։ Ազանն է՞ծ ո՞ւր է նշան և ո՞ր լեռան ծաղ, է՞նչ հանդիս կան այս գաւառի մէջ։

2 — Ո՞ր կէտնայ Ապաղայի դաշտն այժմ ո՞րքով բնակ էն ունի, ո՞ր լեռներէն կը բլնի Պենդիմահու գետ։

ԲՆՆԱԿԻ

ՆԻՍԻՆ

5 — Բերկրէ Բերդաւորէ ուր գեորգի վրայ շինու
ած է: Ո՞րք էինքն Տեր Յովնան որդւոյ շինուած
Բարեշէն:

Այս գաւառը Կանթ գետէն Բնակէն Կանթ, Բնա-
կէնէն Բնակէն և Կարապէն: Ո՞րքն էն գետերն գետնէն:

Ժ.Ս. — ՔՍՁԵՐՈՒՆԻՔ (Ս.Ճէշ)

1 — Քաջբերունիք գաւառին սահմանա-
կից են արեւելքէն՝ Առբերանի, հիւսիսէն՝
Ծաղկաց լեռ (Ալաւաղ), արեւմուտքէն՝
Բզնունիք, հարաւէն՝ վանայ ծով:

Դիւրքը ըստ մեծի մասին լեռնային է,
օդը բարեխառն, հողք՝ առաջին կարգի ար-
գասաւոր եւ սպառաւէտ:

Կան գօտեւոր լերինք, բլուր, հովիտ,
ձոր, յորս անոռանի է Զիւանայ ձոր, որոյ
մէջ ծծմբային ջերմութիւններ և պղնձի հանքեր
կան:

Հիւսիսային սահմանադրի վրայ բարձ-
րացած է Ծաղկաց լեռ, զարգարուած
բազմազան ծաղիկներով և պարարտ արօտով:
Ունի բազմաթիւ աղբիւրներ, վտակ, առու-
ւակ, գետ, յորս նշանաւոր է Արճէշ և Օրօ-
րան գետը, որք Արճիշահովիտը ուսողե-
լով ՚ի ծով կը թափի:

2 — Այս գաւառի մէջ հնութեան շատ
հետքեր եւ աւերակ վանքեր կան: Յարդ-
կանդուն է Մեծօխայ հոշակաւոր վանքը իւր
հոյակապ տաճարով, նաեւ Արջոնից, Գինե-
բեր և Արծուաբեր վանքեր: Ականից մօտ կայ
Իրիշատ բերդի աւերակներ:

Քաջբերունեաց բնակիչներ ընդհանրա-
պէս կարիճ և յաղթանդամ մարդիկ են, յա-
ջողակ և վարպետ երկրագործութեան մէջ,
որմէ կ'ընդունին ամէն տեսակ սրուղիներ եւ
արմատիք, ունին ծառատունկ, որթատունկ,
խաւրով եւ շատիւ դինի:

3 — Այս գաւառի մէջ կան 150 գիւղեր
և 33,000 բնակիչ, որոցմէ 25,000 հոգ են,
մնա իտալք Քիւրտ և Չէրքէզ: Առաջինները՝
Հայտէրանցի Քիւրտ ցեղէն են և կը բնակին
հիւսիսակողմ՝ Ծաղկաց լեռան ստորտ:

4 — Գաւառի կեդրոնատեղին է Ականց
ղիւղաքաղաք, ուր կը նստի գաւառի կա-
ռավարիչ պաշտօնեայն եւ տեղւոյն Հայոց
Առաջնորդ: Սորա մէջ կայ Ս. Գեորգ անու-
ւամբ եկեղեցի, որ ուխտատեղի է, և վար-
ժարան: Ունի նաեւ առեւտուրի կրպակներ,
այգի եւ ծառատունկ:

Սոցա գիրքը ըստ մեծի մասին լեւնային է, ծովեղերեայք հարթ, ուր բարեխառն, երկիրը ջրալի եւ հողն արդիւնաւոր: Ունի բազմաթիւ պողատու ծառեր: Նշանաւոր է խլաթ գաւառի ծիրան եւ խնձորն, որ գաւառի անուամբ խլաթի խնձոր կանուանի:

Արձկէի հիւսիսակողմ վանայ ծովափի վրայ բարձրացած է Սեփան, որ հրաբխային լեռ է եւ միշտ ձկնապատ, սորա ակ թէւի վրայ է անուանի Սիւթեւ, որ մի բնագործակ հովիտ է, ունի առատ ջուրեր եւ անսպառ արօտանաւորի:

Խլաթ գաւառի մէջ անուանի են Նէմրութ եւ Գրդուռ հրաբխային լեռներ: Սոցա հիւսիսակողմն է Սարք-սու անուանի լեռնազառ, որ Նազուկ անուն մի լիճ ունի, քաղցր ջրով եւ համեզ ձկներով: Աստի դէպ արեւելք՝ կայ եւ մի այլ լիճ խալլու անուամբ:

2 — Այս կրկին գաւառաց մէջ 180 գիւղեր կան եւ 30,000 բնակիչ որոնցմէ 25,000 Հայ են, մնացեալք Օսմանցի, Քիւրտ եւ Չերքէզ, որք կը պարտապին երկրապարծութեամբ այգեգործութեամբ եւ ի սնարածութեամբ:

Այս գաւառաց կերտնաստեղին է:

Ա — Արձկէ բերդաքաղաք, որ ընդարձակ ծառատունկեր ունի: Սորա հիւսիսակողմի քարաշէրի վրայ է Սքանկելագործի վանք, ուր կը նստի գաւառին Առաջնորդ:

Գիւղերու մէջ նշանաւոր են՝ Նորէնջըղ: Վերին Սիփան, Յաւէն, Առնջիոյս, Առճրայ, Գարաքէշիշ, Դաղուխ եւ Պէշնագոմեր:

Բ — Խլաթ, որ երբեմն նշանաւոր քաղաք էր, գեղեցիկ գիրքով, դարդարուած մեծամեծ այգիներով եւ հոյակապ շէնքերով այժմ հնաթեանց աւերակներ միայն կ'երևին:

Գլխաւոր գիւղերն են՝ կամուրճ, որոյ հիւսիսակողմն է Մասնեվանք: Թեղուտ՝ Ս Յովհաննէս վանքով, Կծվակ եւ Ծղած գիւղեր:

1 — Բնակիչ վանայ շուէ ո՞ր կողմէն, ոյժ է նշանակեալ կը բանաս: Ի՞նչ որդի ունի, է՞նչ է որ որդ, ընդ, զորքերու թիւն: Է՞նչ անուանի որդիներ ունի:

Սեփան լեռ Որչի բնակիչ ո՞ր կողմէն, է՞նչ է որ որդիներ վանայ որդի ունի: Սեփան որ ո՞ր կողմ վրայ կ'ենայ:

Որ՞նչ է խլաթ գաւառի անուանի լեռներ:

Եււ՛ ի իւր արքեւրն հասարակ լինելովն : Սորբոս ար
կոսի կ'էնայ և է՛նչ լինէ՛ հանի էր ԳԷ : Երբ կ'էնայ
Խաւր Լին :

2 — Բնութիւն արտէ գիւղեր ունի , արտէ բնու
կէն , անոնցիկ արտէ Հայ եւ , Եււ՛ ի իւր արքեւրն արտ
բնակիւնէր :

Ի՛րն է Սրբիկ գաւառի կեդրոնարեղին և գլխաւոր
գիւղեր : Ո՛ր կ'էնայ Ստանլիւրբորտի լանտ : Որոնք են
Սրբիկ և Խաւր գաւառի գլխաւոր գիւղեր :

Վանայ ծով Բնութեանց օր կոչի կ'էնայ , որոնք են
այս գաւառի սահմանները :

— 88 —

ԺԳ — Վ.Ս.ՊՊՈՒՐԱ.ԿԱՆԻ ՄԱ.ԿԵՐԵՒՈՅԹ

Վասպուրականի մակերեւոյթը կը կազմեն երկայն , բոլորածեւ և կոնսաձե լեռներ , լեռանց ձիւնապատ դադաթը , բարձրագիւր գաշտեր , ձոր , հողիտ , անձաւ , խորախոր տեղիք , հանքային հողաբլուր և դաշտաւ վայր , անսահման արօտատեղեր և անապատ մարդագեղեցիկ լի բազմազան ծաղկիկներով , յորս կը բղխեն անհամար վտակներ , կ'ընթանան առուակ , գետակ , մեծամեծ ջուրեր , գետեր և կը ծովանան աստ անդ ցրուած լճերու և Վանայ ծովի մէջ : Ճախճային տեղերու և լճերու շուրջ լի են եղէգններով , գետեղերց վրայ , ցիլուցան մացառներով : Հարաւակողմի լեռինք և բլուրք ծածկուած բնդարձակ անտառներով և խիտ մացառներով : Շինութեանց շուրջ ամենուրեք կան ծառատունկ այգի և որթատունկ : Ամէն դաւառք համարեայ պարսպուած է լեռներով , երկայն ձորերով և բլուրներով : Ամէն դաշտ շրջապատուած է բնական սահմաններով , որք կը կաղմեն լեռ , բլուր եւ ձոր : Կան նաեւ բնդարձակ դաշտեր և լճեր :

Վասպուրականի մակերևոյթին ամենա-
զիւղեցիկ տեսարան կ'ընծայէ վանայ ծով, շր-
ջապատուած բարձր լեռներով, լայնադիր
դաշտերով և հալիտներով, որոց մէջ կան
մեծ և փոքր լճեր, վտակ և ձկնատատ դե-
տեր, որոց միակ ընդունարանն է :

Ինչո՞վ է ծածկուած Վասպուրականի մակերևոյթ,
բուսեցե՛ք նոցա անուններ, առաջէք թե ո՞ր կողմէ բու-
ներ խորագոր դեղերով և անդամներով ծածկուած են :
Գաւառներ ի՞նչ բնական սահմաներով երբեք կը բաժ-
նուին : Որո՞նք են լեռնապար գաւառներ և ի՞նչ յե-
ռանին :

Վանայ ծովը ի՞նչ դասարան կ'ընծայէ և ի՞նչ
լեռներով է շրջապատուած :

ԺԴ. — ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԼՇԻՆՆԵՐԸ

1 — Վասպուրական խոր ամէր մասերու
մէջ լայնանիստ և փօսեւոր Վեռներ ունի :
Ամենաբարձրերք կը տարածուին սահմանա-
զլիսոյ վրայ : Երբեքն՝ կան Մղաւի գաւառը
շրջապատող Չոյխ և Մե (Նորոտար) լեռոնոց
դաշտներ, որք կը տարածին հիւսիսէ՛ Կհա-
րաւ և կը խառնուին Պարսկահայոց լեռնե-
րու հետ : Ի հարաւ՝ կան յարեւելից յարեւմուտ
ըզուած Մոկաց, Շատախու և Նորաուզի

բազմակտար և բարդութարդ լեռինք, հիւս-
սիսային մասն կորդուաց լեռանց, յորս նշա-
նաւոր է Եղերով : Յարեւմուտ՝ Գրգուռն և
Նէփրովթ լեռ (Նէփութ), ընդ որս և Սի-
փան երեքին հրաբխային լեռինք, բարձրա-
յաւժ վանայ հիւս. արեւմտեան ծովային վրայ :
Դ հիւսիս՝ Ծաղկոց (Ալա տաղ) լեռ :

2 — Իսկ մէջ տեղերը կան բազմաթիւ,
մեծ և փոքր լեռներ, յորս նշանաւոր են՝
Պարագոյ լեռ, որ 10,000 սաք բարձրու-
թիւն ունի, բաժնուած երկու ճիւղերու՝ վա-
րագոյ և Շուշանից լեռ : Արասու լեռ, Ընձա-
քիսար, տարածուած իբրև մի-թերակղզի
վանայ ծովի մէջ և ծածկուած խիստ ան-
ստաներով, Պաղի տաղ՝ Սալխանայ գիւղե-
մօտ, Սպահան և Գործոթի լեռինք Բերկի
դաւառի մէջ, Ս Սահակոց լեռ՝ Տուպ դա-
ւառի արեւմտակողմ :

3 — Վասպուրականի ամենաբարձր լե-
ռանց կաւարներ համարեայ միշտ ձիւնով են
ծածկուած : Ինչպէս են՝ Սիփան և Եղերով :
Գահալէժ և աղնդախար ձորերու մէջ նշա-
նաւոր են՝ Մոկաց, Շատախու և Անձեալեաց
լեռինք, յորս անհամար անձաւներ, անան-
շանելի և խորալիոր տեղեր կան : Պիւրա-

մատչելի են աւելի արեւելեան միջին և հիւսիսային լեռներ , ինչպէս են վարազայ լեռ , Սիփան և Նէմրութ լեռ :

1 — 2 — վասպուրականի բարձր և բարեւր լեռներ որ իրենքու իրայ կը գտնուին և է՞նչ անուն ունին : Որո՞նք են միջին լեռներ : վարազայ լեռ է՞նչ բարձրութիւն ունի : Լեռներէն որո՞նք անդամներով ծածկուած են և որոնք հրաբխային լեռներ եղած են :

5 — Որ լեռանց կարգերը հարաբեր յիւսն ունին : Լեռներէն որո՞նք գահավէժ խորագոր գեղեր և յորեր ունին և որո՞նք դէբամարչէլէ են :

ԺԵ — ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԶՈՒՐԵՐԸ

1 — վասպուրականի լեռները անսպառ հողբերներու ջրամբարներ են : Մէն մի յեռ բլուր և ձոր կը բղխէ առատ աղբերներ , յորս նշանաւոր է արեւելակողմ Սև լեռ (կարասար) , որոյ հարաւային ստորոտէն կը վազեն անհամար աղբերներ և համանուն ձորամէջէն յառաջ խազալով կը կազմեն Չապ գետի սկզբնական ճիւղ (Աղբակու գետ) որ նինուէին (մուսուլ) մերձ կը միանայ Տիգրիս գետին հետ :

Հարաւ . արեւմտեան ստորոտէն կը վազեն նոյնպէս առատ աղբերներ և Չուխ լեռ .

րան արեւմտեան կողմի ջրերու հետ խօչապ բերդաքաղաքին մերձ միանալով կը կազմեն խօչապայ կամ Անդղայ գետ :

Հիւս . արեւմտեան ստորոտէն բղխող ջուրերն էլ պտոյտաւոր շրջանակաւ յառաջ խաղալով կը կազմեն կարմիր գետի նախնական ճիւղ (կօտօլայ ջուր) , որ կը թափի յերասխ :

Սև լեռնէն 8 ժամ հեռաւորութեամբ ՚ի հիւսիս տարածուած գօտեւոր լեռներէն եւ բլուրներէն կը բղխեն Սև գետի ակունք , որք յառաջ խաղալով կ'ընդունեն Աղպուլազայ ջրեր և ՚ի ծով կը թափին :

Սև գետի ակներէն դէպի հիւսիս Ապազայի դաշտ շրջապատող լեռանց ջուրերէն կը կազմուի Պէնտիսահու գետ :

2 — վարազայ և Արտօս լեռներ նոյպէս առատ ջրամբարներ են , որոց ստորոտներէն կը վազեն յորդահօս վտակներ և գետեր , յորս նշանաւոր են՝ Ոստանայ գետ , կուռու պաշայ գետ , Յանկոյսձորոյ գետ և Շամիրամայ ջուր :

Դառնալով դէպի հարաւ կը հանդիպինք աւելի մեծ և առատ ջրերու : Անձեւացեաց մէջ նշանաւոր են՝ Տիգրիս գետի Արեւելեան ակունք , որք իրենց յորդութեամբ

վասպուրականի ջուրերը կը գերազանցեն : Սոքա յառաջ խաղալով կ'ընդունեն բազմաթիւ վտակներ և գետեր , որոց գլխաւորներն են Կասրիկ գիւղի , Շաապուռ և Մոկաց գետերը :

5 — Վասպուրականի լճերն են՝ Վանայ ծով , Արճակու ծով , Գէշիշի լիճ , Սպահան լիճ և Աղ լիճ : Կան նաև փոքր լճեր՝ ճօպլիկ , Քաի լիճ , Տօնեայ և Աղայու լճեր :

Վանայ ծովի մէջ կը թափին բազմաթիւ վտակներ և գետեր , որոց գլխաւորներն են Պէնափմահու , Սև գետ , Խոշապոյ կամ Անգղայ գետ , Արճէշու գետ , փոքրերն են՝ Առնիս , Կուռուպաշայ գետ , Ոստանայ գետ , Տըշոդ և Ս Վարդանայ գետեր :

1 — Սև լիւրան սփռութեան է՝նչ գետեր կը բռնեն , բեռն ո՛ր կողմ կը լուսն և ո՛ր կը թափն : Սև գետ Վասպուրականի ո՛ր կողմն կը բռնի և ո՛ր ջուրն անոնց մտնուով է՝նչ կը թափն :

2 — Վարդայ և Արտա լեռներն է՝նչ գետեր կը բռնեն և թափն են : Ի հարաւայոյ է՝նչ գլխաւոր գետեր , ոչ բեռներ կան , ոտ յառաջ խաղալով է՝նչ երկբարդուան գետեր կը շարունակն իրենց թիւ և ո՛ր գետերն անցնուով գտնու կ'ելին :

3 — Որոնք են Վասպուրականի ծով և լճեր , ի՞նչ գլխաւոր և փոքր գետեր կը թափն Վանայ ծովն մէջ :

ԶԶ — Վ Մ Ե Պ Ո Ւ Ր Ս . Կ Ս Ն Ի . Դ Ա Շ Տ Տ Ե Բ Ե Ի - Չ Ո Ր Ե Բ

1 — Վասպուրական ունի ընդարձակ դաշտեր , լեռնադաշտեր , որոնք մեծ մասամբ հարդգելիք և ամենաբերրուա հողեր ու ին լի հնձելի խոտերով և անապառ արօտներով :

Դաշտերու մէջ նշանաւոր են՝

Ա — Ազոզոյի դաշտ , որոց մէջ երբեմն 300 գլուղեր կային , շրջապատուած մեծ և փոքր լեռներով , ճորերով , որոցմէ կը բոլսն յորդահոս վտակներ և յառաջ խաղալով կը կազմեն Պէնափմահու գետ : Այս դաշտը անուանի է իւր ընդածանկութեամբ բարբեր հողերով և առատ արօտներով :

Բ — Բերկլոյ կամ Գործնի զաշտ , որ բերրուն և սրբաբանոր հողեր ունի : սորա մէջ կանցնի Պէնափմահու գետ :

Գ — Արճակու դաշտ , բարբեր հողեր ունի , ծովափին վրայ էլ ճակճայիկ եղէգնուտ անդեր և առատ խոտ :

Դ — Վանայ դաշտ (հովիտ) զարդարուած բժշնութեան ամենագեղեցիկ տեսարանով , ընդարձակ ծնուտտուններով և այգիներով , Ունի բնակի հողեր , առատ ջուր , յարեմուտ Վանայ ծով , յարեւիս՝ Վարազոյ ծովափից լեռ :

Ե — Ոստանայ դաշտ կամ հովիտ , տարածուած արևելքէն՝ Արտոս լեռան ստորոտ , արևմուտքէն՝ Վանայ ծովափի վրայ , արդիւնաբեր հողերով և առատ ջրերով : Սորմէջէն իծով կը թափի խօշապայ կամ Անդղայ գետ :

Զ — Ոչտունեաց լեռնադաշտ , տարածուած Վանայ հարաւ , արևելեան ծովափի վրայ բերուն հողերով եւ առատ ջրերով :

Է — Աղբակ գաւառի ընդարձակ լեռնադաշտ , որ բազմաթիւ մեծ և փոքր ձորերու կը բաժնուի , որոց մէջէն կը վազեն գետակներ և կ'օժանդակեն գաւառի մեծ գետին : Ունի ընտիր եւ բարեբեր հողեր :

Կան նաև մեծ և փոքր դաշտեր , լեռնադաշտեր , առաւելապէս խօշապ գաւառին մէջ , ուր նշանաւոր է Գաւազանայ դաշտ , Սալախանայի դաշտ , Էրմանից լեռնադաշտ և Կէտէլէվէն : Յարեմուտս անուանի են՝ Սարբ սու և Սիւթէն Բընուեաց գաւառի մէջ :

Զ — Իսկ դաշտաձև ձորերէն և դժուարանցանելի կիրճերէն գլխաւորներն են՝ Հայոց ձոր , խօշապի արևելեան կողմ Գեղեցիկ ձոր (կիւղեւտերէ) , Սիւ լեռոսն եւ Զիլանոյ ձոր , Շառաւ

խու եւ Նօրսուզի ձորեր , որոց մէջէն առհասարակ առատ աղբիւներ վազելով կը կազմեն մեծ եւ փոքր գետեր :

1 — Որո՞նք են Վասպուրականի գլխաւոր դաշտեր , լեռնադաշտեր , ո՞ր կողմի և գաւառի մէջ կ'ենան եւ ո՞րպէ՛ս հողեր ունեն :
2 — Ո՞ր կենան այս նահանգի գլխաւոր յորեր , կիրճեր , ո՞ր կողմերու վրայ դարձուած և է՛նչ գետեր ունեն իրենց մէջ :

ԺԷ — ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՕԳԸ

1 — Վասպուրական բարեխառն գօտևոյ հարաւակողմի վրայ լինելով , պիտի ունենար բնականաբար ջերմ բարեխառն կլիմայ , այլ իւր լեռնային դիրքը , բարձր դաշտեր , մեծ եւ գօտևոր սարեր , որոնցմէ շատերը անբողջ տարին ձիւնապատ կը մնան , յառաջ կը բերեն կլիմայի փոփոխութիւն , ժամանակէ դուրս եղանակի ջերմութիւն , ջրաութիւն եւ երկարատեւ ձմեռն , որով շատ տեղ կը սառնին գետ եւ լիճք : Լեռանց վրայ կը դիպուն բարդ և բարդ ձիւն , որք հիւսիսային ցուրտ հովերէն սատելով կը կազմեն Ուսի (հիւս ձեան) որ գարնան եղանակին ի վայր խաղալով բազ-

միցս աղետաբեր եւ մահաբեր կը լինին , ինչպէս եղաւ 1883ի կործանելի Ուսին ի Շատախ 2 — Վանայ ծովափանց մօտ , ուր բարձրագիր դաշտեր , ձոր , բլուր եւ ի հարաւ անտառաբատ լեռներ կան , ամառան մէջ կը բղխէ բարեխառն զովութիւն : Ահախորժ եփտասրբեր են ծովափնեայ ճահիճներու օդը , որ ամառան մէջ շատ անգամ օդի աղակաշունթեան սրտաճառ կը լինին :

Մամարան տօթ եւ Չերմութիւն կը տիրէ առաւելագէս հարաւակողմի լեռանց ստորոտներ , ուր լեռնապատ դաշտեր եւ ձորեր կան , փոքր եւ արեգդէմ դիրքով :

Մտկայ լեռներու վրայ կլինանք մի օրուայ մէջ սրտաշիջ ստորուայ չոր եղանակներուն : Բոլոր ամառ Վարադայ լեռան կաթորը մշտադարձը դարուն է , ուր կայ տարուայ երկու եղանակ միայն ձմեռ եւ դարուն :

Ընդարձակ դաշտերու մէջ ինչպէս են ի հիւսիսակողմ՝ Ապաղայի դաշտ , Չիւանայ ձոր եւ Սարքատ , խօշապ դաւառը շրջապատող մեծ եւ փոքր դաշտեր եւ ձորեր , ունին զովարար եւ կենդանացուցիչ օդ , բարեխառն , կլիմայի ամէն քաղցրութիւն եւ կենդանութիւն ներշնչող հանդամանք :

Գաշտային տեղերէ որչափ դէպի լեռանց ստորոտներ եւ աւելի դէպի լեռը բարձրանանք , աստիճանաբար կը բարձրանայ եւ զովութեան աստիճան , սուսի եւ կուտայ դայն ծծող ինտորդութիւն , կեանք , ոգւոյն արիւթիւն եւ մտայ կրթութիւն :

3 — Վասպուրականի մէջ ամառան եղանակին մշտ չորութիւնը ըստ մեծի մասին կանաւաւոր են : Աւերանց դօտիներու եւ ձորերու ուղղութիւն նոցա ընթացքը նոյնութեան մէջ կը սլահէ , որով խրաքանչխր դաւառը զիւզ եւ քաղաքը , իւր յատուկ հովեր ունի , որք թիչ բացառութեամբ սովորական կողմերէն պարբերաբար կը փչեն : Չմերան մէջ կը փչեն ընդ հանրապէս հիւսիսակողմի ցուրտ եւ սառեցուցիչ հովերը : Ի դարեան հարաւակողմի հարեցուցիչ հով : Մամարան սկիզբ եւ մէջը , հարաւ , արեւելեան կողմէն մերձ ընդ մերթ կը փչէ մի փնասրբեր հով (ամառ քամին) : Արգիւնարար են Վանայ ծովէն փչած հովերը :

1 — Ինչպէս է վասպուրականի կլիման Ենեւալ գետընթեան ամէն սրտ լեռներ որին վրայ Ո՛րտի կը պէտ յիւս եւ ինչ յատուկ բերէ յօրան ցոտի Աւին Ենեւալ Ենեւալ կողմէն :

2 — Ինչպէս է վանայ ծագման պեղերուն օրը : Ամբան մէջ ոտն և ջերմութիւնն առելի ո՞ր կողմէ վրայ կը բռնուի և ի՞նչ դէպ ունեցող պեղեր : Գաշապին պեղերուն օրը ինչպէս է : Եթէ դաշապին պեղերն առ պեղմանքար լեռներուն վրայ բարձրանան , օրը ի՞նչպէս կը լինի :

5 — Վասպուրականի հովերը ո՞ր կողմերէն կը գնին , լեռներ և յորեր ի՞նչ աղբակներն կարան հովերուն : Գարնան , ամառն և յոթն հովերը աղբարբար ո՞ր կողմերէն կը գնին , ի՞նչ անասա՞ք կորոշումն և ի՞նչ յառաջ կը բերեն : Ո՞ճառ Կաթն շար գառառներուն նկարմասք ի՞նչ վնասներ կարայ : Ո՞րն է վանայ արդիւնաբեր հովը :

ԺԸ — ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ Ի ԲՈՅՍԵՐ

1 — Վասպուրականի իւր քաղցր օգուով , առաա չրով , եւ պարարտ հողերովն յառաջ կը բերէ քիչ բայառութեամբ բարեխառն կըլիմայի տակ աճող ամէն պտուղներ եւ բոյսեր : Տոսպ , Ռշտունեաց եւ Բզնունեաց դաւառի այգիներ նշանաւոր են իրենց ընդարձակութեամբ , բազմատեսակ ծառերով եւ ընտիր պտուղներով : նշանաւոր է սոցա կեռաս , Սալոր , Դեղձ , Ծիրան , Տանձ , Սերկեւիլ եւ Խնձոր , որ ընտիր տեսակներ ունի , յորս դովելի է՝ կարմիր սալառլի խնձոր , կլաթ խն-

ձոր եւ Արքայախնձոր (խաշխաշ խնձոր) որոյ կորիզներ մէջը ազատօրէն կը շարժին : Կան նաեւ տեսակաւոր խաղողներ , որոցմէ ընտիր գինի կը պատրաստեն :

Ի հարաւսկողմ ուր աւելի ջերմութիւն կը տիրէ յառաջ կուգայ Նուռ , Թուզ , համեմատաբար աւելի քաղցր պտուղներ եւ քաղցրագոյն խաղող :

2 — Այս նահանգի մէջ կը մշակուին այլ և այլ տեսակ արմտիք եւ բանջարեղէններ : Յորեան՝ որ խիստ առատութեամբ կ'ելլէ , սննի մի քանի տեսակներ՝ կարմրահատ , սպիտակահատ , աւետիք , կունտիկ աւետիք , դարնցոն ցորեան , կաւառիկ , դիր , սեւագիւ , եւ խաճար : Գարին նոյնպէս կը բուսնուի տեսակներու՝ ոտին եւ կապլայ դարի : Կայ նաեւ հաճար (տարեկան) , կորեակ , եգիպտացորեան , կտուստ եւ կաննիկ :

Աւելի բազմատեսակ են մշակելի բանջարեղէններ , առաւելապէս՝ Վանասոսպ դաւառի մէջ , ուր հողի արդասաւորութեամբ և ուժովն՝ պարարտ , համեղ եւ զօրաւոր կըլի նին : Ունի բաւական ընտիր տեսակ ծխախոտ մեծ եւ հիւթալի ճակնդեղ : Գովելի են սորասին եւ ձմերուկ , գլխաւորապէս Արճիչոյ մէջ մշակուածը , որ թէպէտ փոքր այլ քան զա-

Տեն քաղցր եւ համեղ կը լինին :

3 — Իսկ լեռանց եւ դաշտերու վրայ լինեն վոյրի-բանջարներով եւ բժշկական խոտերով, որք տեղայիններէն ՚ի գործ կը դրուին, ինչպէս՝ Խուրճիլի արմատ, ցր ամենաբուժէ, Լօչտրակ՝ որ մորդու պէս դուրս, ձեռք եւ ոտք ունի, մի ա սրեկան, ազու, մեծութեամբ, Օշինար, Եղէճ, Յունկ եւ Ոչրուսկ :

Կան ներկող բոյսեր, սորուն, դեղին ծաղիկ (զարագալչո), դղձոր, ալիճախէ, իբրեւ ներկ կը գործածուի նաեւ՝ բնկոյզնիկի եւ բնկոյզի կեղեւ :

4 — Բազմաանոտի եւ գեղեցիկ են Վասպուրականի ծաղիկներ եւամէն լեռ իրեն յատուկ տեսակներ ունի, որոց գլխաւորներն են՝ շաշան, կակաչ, լէլէ, ախրէրանց արխն, մուսիչակ մեխակ, կիկերբուկ, Եղջանաւորէ՝ վանայ վարդ որ տեսակներ ունի, նոյնպէս լէլազն եւ միւր վերն :

Վասպուրականի հորաւ. արեւմտեան լեռներ ծածկուած են անտառներով, որ կան գլխաւորապէս կաղնի, կեանի, կեւրի, և ախքի ծառեր : Շինութեաց շարժ՝ հացի, թեղի, բարակ, ուռենի, կողոսմախի, եւ ուրիշ անպտուղ ծառեր :

1 — Վասպուրականի մէջ է՝նչ պտուղներ և բոյսեր յատուկ կոչում և որոնք են գլխաւորներ : Ի՞նչպէս են որո խաղողներ : Նորա և խուչ այս նահանգի որ կոչուին կ'ենէն :

2 — Ի՞նչ տեսակ արմիք և բանջարներ կան այս նահանգի մէջ : Ի՞նչ տեսակ ցորեան և բարի ունի : Բանջարեղեններ առատեւապէս որ բաւարի մէջ կը ճշկուին և է՞նչպէս են : Ի՞ր բաւարի յերբայ անտառի է :

3 — Լեռներու վրայ է՞նչ վայրի բանջարներ և բժշկական խոտեր կան : Ի՞նչ են ներկող բոյսեր :

4 — Ի՞նչպէս են Վասպուրականի ծաղիկներ, բուսեցէ՛ նոյս գլխաւորներ : Սնորաններու մէջ և շինութեանց շարժ է՞նչ պղտոր և անպտուղ ծառեր կան :

ԺԹ — ԿԵՆՂԱՆՆԵՐ

1 — Վասպուրականի իւր առատ պաղարեւութեան հետ հարուստ է նաեւ բնտանի եւ վայրի կենդանիներով : Անասնաբուծութիւն աւելի տարածուած է այս նահանգի լեռնաբնակ քիւրտերու մէջ, որք բնակի սլաւոններու մեծամեծ հօտեր եւ տաւարաց խուրճեր ունին, որոց մէջ կը դանտ ին՝ նժոյգ ձիեր, ջրիներ, պարարտ եղներ, բարձր և առատ կաթնատու կովեր :

ի հարաւակողմ կան ահագին դմակով
 ոչխարներ, որք չը կրնայով ծանրութենէն
 տեղէ տեղ շրջիլ, անիւներու վրայ կը կա-
 պեն դմակը և կը դիւրացնեն նոցա արօտա-
 տեղը դնալ: Հարաւակողմի ոչխարներ առ-
 հասարակ սպիտակ են, նուրբ և երկայն
 բուրդերով: Իսկ հիւսիսակողմին՝ կարմիր, ո-
 րոնք ցուրտ հովերուն և ձմերան սառնա-
 մանեաց՝ առաջիններէն աւելի կը դիմանան:
 կան նաեւ ընտիր այծեր, երկայն և չուռ-
 մազերով, որք նէրի կ'անուանին և կառաջ-
 նորդեն միշտ ոչխարաց հօտերուն:

Այս նահանգի մէջ կը գտնուի առաւե-
 լապէս Աղբակ գաւառի եզն և գոմէշ, որք
 առհասարակ բարձր և ուժեղ կը լինին:

2 — Լեռներու վրայ մանաւանդ հարա-
 ւակողմի անտառներու մէջ լի են վայրի կեն-
 դանիւններով: Բազմաթիւ այծեամբներ կը շրջին
 լեռանց գժուարակօխ տեղեր, նաեւ վայրի
 խող, արջ, գայլ, աղուէս, նապաստակ, կո-
 ռապաշ, կրեայ, գետերուն մէջն էլ ջրչուն,
 կարմրահատ և առատ տառեխ ձուկ: Կաշ-
 տերու վրայ և լեռանց ստորոտներ կան մեծ
 օձեր բայց ոչ այնչափ վնասաբեր, խլուրտ,
 մոզէղ և զանազան զեռուներ:

3 — Վասպուրականի մէջ կան հարիւրա-
 ւոր տեսակ թռչուններ, որոցմէ մեծ և գի-
 շատիչները կը գտնուին լեռանց և անբնակ
 գաշտերու մէջ: Մեծ մասամբ շինութեանց
 շուրջ և ծառատունիներու մէջ: Մի մասն
 էլ լճերու և ծովափանց վրայ. որք ջրային
 ւրդացող թռչուններ են:

1 — Վասպուրականի մէջ է՝ նախ և
 Անանիոս-ճոռնիկն աւելի ո՞ր ցեղին մէջ առաջ գ-
 ցած է: Հորատողը է՝ նախ և ուրիշներ կան, է՝ նա
 գոյնով և բարբոտ, է՝ հիւսիս է՝ նա: Ի՞նչպէս են սոր-
 ոյթեր: Ո՞ր գաւառէ ելն և գոհըլը անուանի են:

2 — Ի՞նչ վայրի կենդանիներ և զեռուներ կան այ-
 նահանգի մէջ. գլխաւորներ որո՞նք են:

3 — Թուեցե՛ք թռչնոց գլխաւոր տեսիներ և անու-
 ներ որո՞նք ծանօթ են յեւ և ասացե՛ք թե՛ անոնցօր որո՞նք
 վերանց դաշտերու, շինութեանց և ծառայանց վրայ կը
 գործեն:

Ի — Վ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐ

1 — Վասպուրական ունի նաեւ առատ
 հանքային հարստութիւն. լեռներու վրայ
 ամէնտրեք, մանաւանդ ՚ի հարաւակողմ կան՝
 երկաթի, պղնձի, կապարի, ծծումբի, նաև

Թի. կաւիճի և բնտիր քարածուխի հանքեր, բնդ հանրապէս աննչակ եւ հողերու տակ ծածկուած: Ունի նաեւ աղահանք և աղբիւրներ. նշանաւոր է ճանկայ աղի աղբիւրը, որմէ ամենքնտիր եւ մաքուր աղ կը պատրաստուի: Վան տոսպ գնաւառի Աւանց դիւղացիք ծովի ջուրէն արեւի շերմութեամբ կը պատրաստեն առատ բորակ:

2 — Կան նաեւ բնտիր սարահանք, կրաքար, երկանաքար, գունաւոր մերմէր, սպիտակ և կապոյտ քարեր, որք կօխածոյ քարերու պէս ուղիղ երեսներ ունին: Արեւմտեան կողմ նշանաւոր են՝ թեթեւ կարմիրքարեր, որք տեղացիներէն շինութեան համար կը գործածուին:

Հողերու մէջ կան սպիտակ եւ կարմիր կաղնճին, նաեւ մի տեսակ կրային սպիտակ հող, որոնք անօթներու պատրաստութեան եւ շինութեան կը ծառայեն:

1 — Վասպուրականի մէջ է՞նչ հանքեր կը գործուին. որ կողմերու վրայ: Ի նշ աղահանք և աղէ աղբիւր ունի: Ի որմէ է՞նչ բանէ կը պատրաստուի և է՞նչ լեռերու:

2 — Այս նահանգի մէջ է՞նչ քարահանքեր և հողեր կան, որ կողմերու վրայ կը գործուին և է՞նչ բանէ կը ծառայեն:

ԻՍ. — ՊՈՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

1 — Վասպուրական Հայաստանի ամենամեծ նահանգ եւ Արժրունեաց ցեղի երկիրն էր, տարածուած արեւելքէն՝ մինչ ՚ի Փայտակարան, հարաւէն՝ Պարսկահայք, Մոկք, Կորճէք, արեւմուտքէն՝ Տուրուքերան, իսկ հիւսիսէն՝ Այրարատ նահանգ:

Արժրունեաց ցեղը իսկզբանէ՝ անտի այս երկիրը կը բնակէր: Արշակունեաց վաղաբնակ թագաւորը այս իշխանութիւնը իւր թագաւորութեան 400 նախարարութեանց առաջնորդաս իշխանաց կարգ դրաւ, որք օրքանցօր յառաջանալով իրենց սահմանք բնդարձակեցին, առանձին իշխանութիւն, սեպհական եւ ազատ երկիր ունեցան:

2 — Վասպուրական թիւ ժող. դարու մէջ աւելի ծաղկեցաւ: Արժրունի երեք եղբայրներու՝ Աշու, Գագիկ և Գուրգէն իշխանաց ժամանակը Վասպուրականի Ոսկեդարն էր: Ժողովարդը ըստ ամենայնի ցոյց կուտար իւր յարգանքը՝ դէպի իւր իշխանութիւն, իւր ճշմարտ սերը՝ դէպի կրօն եւ Ազգութիւն: Այս յարգանաց արդեամբ յառաջ եկան բարոյական ազդեցութիւնք առ

տարս, մեծամեծ շինուածներ, հոյակապ տաճարներ եւ վանքեր: Բնութեան պարզեւած անսպառ հարստութեանց հետ արհեստ եւ երկրաշործութիւնն եւս յառաջ դնալով երկիրը որ աւուր զարգացաւ, բարձրացաւ եւ ծրէ. դարուն սկիզբը Գագիկ իշխանը Արժրունեաց առաջին թագաւոր եղաւ, որ իւր իմաստուն կառավարութեամբ դրացի ժողովրդոց սիրելի եւ մերթ եւս ահարկու լինելով, զանոնք եւս իւր իշխանութեան ներքեւ առաւ: Յորմէհետէ վասպուրականը անդրքան զասման բնդարձակելով անուանեցաւ երկիր, մերթ եւս աշխարհ Արժրունեանց, յորում ժամանակ առ ժամանակ ծնան երեւելի անձինք, դրազէտք եւ մատենադիրք:

Այլ այս իշխանութիւն բնդերկար չը տեսեց: Դրացի ելուզակ ազգեր որ աւուր դորանալով սկսան նեղել Արժրունեաց Սենքերիմ վերջին թագաւորը, որ այլ եւս չը կրնալով պահել իւր իշխանութիւնը, Յունաց վասիլ կայսեր յանձնեց վասպուրականի բնդարձակ երկիրը. որոյ մէջ 10 քաղաք, 72 բերդ, 4,400 գիւղ եւ 900 վանքեր կային, եւ փոխարէն առաւ Յունաց երկրի մէջ Սերասափա քաղաք իւր շրջապատով, որ իւր տու-

ած երկրին բնաւ չէր համեմատեր: Անդ փոխադրեցաւ Սենքերիմ թագաւոր իւր բոլոր հարստութեամբ 400,000 հոգւով եւ 14,000 ձիաւորով:

3 — վասպուրականի շրջակայ ազգաց յաճախակի յարձակումներ եւ ոչ իսկ Յունաց ձեռք թողուցին Արժրունեանց ցեղի երկիրն: Այլեայլ ժամանակ զանազան իշխանաց եւ թագաւորաց ձեռք բնկաւ այն, մինչև մեծազօր Օսմանեանք ՚ի Փոքր Ասիա արշաւելով տիրեցին երկրին: Այնուհետև վասպուրականը Հայաստանի հետ միանալով, Օսմանեան, Ռուսաց եւ Պարսից տէրութեան սահմաններու մէջ բաժնուեցաւ: Օսմանեան Հայաստանի մասը կը կազմէ արդի վասպուրական կամ վանայ այժմեան կուսակալութիւն, որ կը տարածի արևելքէն՝ մինչ Պարսկաստանի սահման, հարաւէն՝ մինչ Տիգրանակերտի (տիարպէքրու) կուսակալութիւն, արևմուտքէն՝ մինչ կարնոյ (էրզրումի) կուսակալութիւն: Իսկ հիւսիսէն՝ մինչ ՚ի սահմանս Պէյազիտ քաղաքի:

4 — վասպուրական ՚ի հետեւ ո՞ր ցեղի երկիրն էր, որոնք էին իւր սահմաններ: Արժրունեաց ցեղը ո՞ր ժա-

մանկ այս երկրին որեքեց : Արժարանիւ Հայաստանի նա-
խարարութեանց ո՞ր դասէն էին :

Վաստատական աւելի ո՞ր էշխանաց քով ծագիւ-
ցաւ : Ի՞նչպէս էր յայնժամ ժողովարար էր զգացմանց և
պարտաման մեջ և ինչով էր պարտուր, է՞նչ հեղեղանի
անեցաւ ժողովրդի վանի և միութեան : Ո՞ր դարան
Գաղիկը թագաւոր էղաւ , է՞նչ ըրտա էր էշխանու-
թեան ժամանակ : Վաստատական նահանգ ուրիշ է՞նչ ան-
սո՞ք էր կոչուեր :

2 — Ո՞րպի ժամանակ որեքեց Արժարանեաց այս էշ-
խանութեանը : Ինչո՞ւ Աեհեւելի՞ թագաւոր էր երկիրը
Յունաց կայսեր յանջեց և փոխարէն ո՞ր քաղաքն առաւ :
Ո՞րպի քաղաքութեամբ է Աեհաորիա բնաց :

5 — Այնպէս Վաստատական է՞նչ էղաւ : Այն
ո՞ր որեքութեանց մեջ քաժնուած է : Օսմանեան մասի
մեջ հին Վաստատականի ո՞ր գաւառներն են , որո՞նք են
էր սահմաններ և է՞նչ անսո՞ք էր կոչուին :

Ի՞նչ — ԻՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԲՆԱԿՈՂ ԱԶԳԵՐ ,
ՆՈՅՍ ԹԻԻ ԵՒ ԿՐՕՆ

1 — Վաստատականի այժմեան բնակիչ-
ներն են՞ Հայ , Օսմանցի , ֆիւրտ , Հրէայ ,
եղիտի , Գնչու , և Չէրքէզ :

ՀԱՅԵՐ . Հայեր այս նահանգի բնիկ ժո-
ղովուրդն են , իրենց ձեռքն է երկրին ար-
հեստ և վաճառականութիւն . բնութեամբ

բոտ մեծի մասին տոկուն և աշխատասէր են ,
շահասէր , չարքայ և սիրող պանդխտութեան

Ըստ նորագոյն տեղեկութեանց բոլոր
վաստատականի մէջ մօտ 200,000 Հայ կայ ՚ի
բաց առեալ ՚իկ . Պօլիս և այլուր պանդխտ-
տողներ : 80 վարժարան , 8,000 աշակերտ , 50
մեծ և փոքր վանքեր և 1,500 միաբանու-
թիւն :

ՕՈՒՄԱՆՏԻՔ . Հայաստանի իշխանութեան
անկումէն յետոյ մօտ 5 դարէ ՚իվեր այս երկ-
րին տիրող ազգը Օսմանցին է , որ իւր բուռն
և պատերազմասէր բնութեամբ յաջողած է
արտաքին թշնամիներէն պահպանել այս աշ-
խարհը : Սոքա ՚ի բնէ բարեսիրտ և վեհանձն
են , կրօնասէր և պաշտօնասէր :

Այս նահանգի մէջ բնդամէնը 20,000 Օս-
մանցի կը հաշուի , կրօնքնէ մահմէտականու-
թիւն : Այս ցեղին ձեռքն է երկրին գլխաւոր
պաշտօնէութիւն : Կան նաև Հայ և ֆիւրտ
պաշտօնատարք :

ՔԻԻՐՏԵՐ . Սոքա կը բնակին վաստա-
տականի սահմանագլուխներուն վրայ և կը
բաժնուին զանազան ցեղերու , որոց իւրա-
քանչիւրին կայ առանձին ցեղապետ՝ որուն
կը հպատակին ստրկօրէն : Սոքա մեծ մասամբ

վրանաբնակ են և կը պարանկին խաշնարածութեամբ և անանաբուծութեամբ: Քիւրտեր բնութեամբ կուռասեր և վրէժխնդիր են, առաւելապէս ցեղ ցեղի դէմ, որոց մէջ շատ անգամ արիւնահեղ պատերազմներ կը ծագին:

Վասպուրականի մէջ 20 էն աւելի Քիւրտ ցեղեր (աշիրթ) կան, որոց թիւը 50,000 ի կը հասնի: Իրենց կրօնքն է Մահմէտականութիւն, որոնց հսկողն է իրենց կրօնապետ Շէյխ: Սոքա ոչ սեփհական անխառն լեզու, ոչ որոշ պատմութիւն և ոչ գրականութիւն ունին:

ԱՍՈՐԻՔ. Ասորիները կը բնակին առաւելապէս Վասպուրականի ճուլամերկ դաւառի մէջ: Կրօնքով քրիստոնեայ են: Ունին ազգային սեպհական լեզու, գիր և դպրութիւն: Սոցա թիւ 80,000 ի կը հասնի:

Ասորիք բնակելով լեռնամէջ և անմատչելի տեղերը՝ ստացած են ինքնապաշտպանութեան հոգին և ունենալով յաճախ յարաբերութիւն շրջակայ քուրտերու հետ համակերպած են նոցա ընթացից և բնաւորութեան:

ՀՐԷԱՅԻ, Սոքա կը բնակին այս նահանգի ճուլամերկ եւ Ալլաի դաւառներու մէջ առաւելապէս ՚ի Պաշգալէ: Իրենց միակ պա-

րպանունքն է առեւտրականութիւն, որով բարեկեցիկ վիճակ մի ունին: Կրօնքով Մուսսական են, թուով 1,000 ի կը հասնին:

ԵԶԻՏԻՔ. Այս ցեղը կը բնակի Խօշազ դաւառի հիւսիսակողմ: Սոցա ընթացք եւ բնաւորութիւնը ըստ ամենայնի քիւրտերու կը նմանի եւ նոցա պէս ցեղապետ մի ունին: Չը դիտցուիր որոշակի թէ սոքա ի՞նչ կրօնի կը ծառայեն, սարսափելով սատանայէն կը յարգեն նորա անունը, ՚ի ծագել արեւու կը խոնարհին նորա առաջ, համակիր եւ բազմիցս հետեւող են քրիստոնէութեան: Եզիտիք թուով 800 ի կը հասնին, որք դրացի Քիւրտերէն պաշտպանուելու համար ամէնքը ՚ի մի խմբուած են:

ԳՆՁՈՒՆԵՐ. Սոքա թուով 600 ի կը հասնին. ձմերան մէջ կը բնակին վանայ այգեստանեաց արեւմտակողմ, իսկ մնացեալ եղանակներուն դաշտերու՝ մէջ վրաներու տակ: Իրենց արհեստն է մազ գործել, կը պարապին նաեւ երկրագործութեամբ: Աւելի կը սիրեն կազալի, թմրկահաբ եւ նուագահար լինել: Ընդհանրապէս անլստահելի մարգիկ են սոքա, խաբերայ եւ միշտ գողութեան հետամուտ:

ՉԷՐՔԵՉՆԵՐ . վերջի տարիներ մուտ գործեցին սորա 'ի վասպուրական եւ կը գտնուին հիւսիսակողմի դաւառներու մէջ թուով 300 :

1 — վասպուրականի վէջէն ալբեր կը բնակին, ո՞ր կողմէ իրաւ, է՞նչ կը յայտնուի և ինչու էն, է՞նչ է իրենց հիւստի պարագանք և կենցաղաւորութիւն :

ԻԳ — ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԵՍԿՉՈՅ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆԻՔ ԵՒ ՎԱՃԱՌՔ .

1 — վասպուրական իրրե մի ընդարձակ աշխարհ՝ լի բնութեան առատ բարիքներով դիւրութիւն ընծայած է իւր բնակչաց հետեւիլ բողմատեսակ արհեստներու և պարագամանց : Ամէն դաւառի բնական դիրքը և ներքին հանգամանքներ առաջնորդած են բնակչաց գործել համաձայն նորա մատուցած յարմարութեանց : Լեռնաբնակ և ձորամիջի ժողովուրդը՝ երկրի դրից համեմատ պարագած են անասնաբուծութեան : Դաշտային բնակիչները՝ երկրագործութեան : Տաք, ջրաւէտ և փոքր ինչ ապահովեալ տեղերը՝ այդե գործութեան, պարտիզպանութեան :

ի քաղաք և դաւառաց կեդրոնատեղերն և՛ արհեստներու և վաճառաց փոխադրութեան :

վասպուրականի բնակչաց մեծագոյն մասը կը պարապի՝ երկրագործութեամբ, կէսը անասնաբուծութեամբ, մի մասը արհեստներով և առևտրականութեամբ :

2 — երկրագործութեամբ պարապող՝ գլխաւորապէս հայերը, սրբ իրենց տեղի և երկրի պտղաբերութեան նայելով իրարմէ տարբեր արդիւնք կատանան : Քիչ բացառութեամբ տարուէ տարի առատ հունձք կ'առնուն՝ Քաջ բերունեաց, Բղնունեաց, Խօշապայ, Ագրակու և մասամբ Թշտունեաց դաւառի բնակիչներ, որոց քրտամբ կը կերակրուին վասպուրականի և շրջակայ դաւառաց ժողովուրդը : Մնացեալներ հաղիւ ուրեմն տարեկան պարէնը կը վաստկին իրենց աշխատութեան արդիւնքէն :

Անասնաբուծութեամբ կը պարապին գլխաւորապէս՝ Քիւրտ, Ստորի և մասամբ Հայ ժողովուրդ, առաւելապէս՝ ի հարաւակողմ բնակիչները, որոց վաստակը ոչ միայն վասպուրականի և իւր շրջակայ նահանգաց մէջ, այլ մինչ արևմտակողմի քաղաքներ և մինչ Յեզիպտոս՝ ի վաճառ կը տարուի :

Արհեստներու , ձեռագործաց և առևտրականութեան մէջ նոյնպէս յառաջ գնացած են այս նահանգի բնակիչները , գլխաւորապէս հայերը , Շատախու և Մոկաց հայ ժողովուրդը՝ ունի իւր ընտիր և գունաւոր Շալք , որ նշանաւոր է իւր տեսակին մէջ :

Աղբակու և հիւսիսակողմի գաւառացի հայ և քիւրտ կանայք ունին ընտիր ձեռագործներ՝ կարպետ , գորգ (խալի) , ձեռնոց , գուլպայ , սախկ և ուրիշ գործածելի պիտոյք :

Կան դիւնացիուն և ձեւաւոր խեցեղէնք , տեղացիներէն շինուած . նոյնպէս փսիաթ (խըփիր) , ուռնիի սատերէ շինուած կողով , շափուկ և սլայ :

Գիւղացի հայ կանայք վարժ են՝ խոհարարութեան , կաթնեղինաց , բանջարեղինաց և ուրիշ ազի դանաղան ուտելիքներու պատրաստութեան մէջ : Վարժ տնային տնտեսութեան , մանկական խնամոց , առատաձեռնութեան և ուրախ հիւրասիրութեան մէջ :

Գաւառացի ժողովուրդը ունի գութանի յաջողակ հիւսներ , որմնագիր , այգեգործ , պարսիղզան , մեղուարան , կատան (թաղիք շինող) , սնանարուժ , վիրաբուժ , մեծ մասամբ՝ փորձաւորութեամբ սովորած : Պարզ և

գիւրատար դեղերով կը բժշկեն շատ անգամ ծանր հիւանդութիւնք և այն՝ կարճ ժամանակի մէջ :

3 — Վասպուրական նահանգի շրջակայ գաւառաց , նահանգաց և արտասահման երկիրներու մէջ տարուէ տարի ՚ի վաճառ կը տարուին բազմաթիւ ոչխարներ , ձի , շորի , եղ , կով և ուրիշ անասուններ . նոյնպէս բուրդ , մաղ , կաշի , Շատախու և Մոկաց շալքեր , վանայ նորագործ հանդերձեղէնք , գորգ , կապերտ և զանազան ձեռագործ : Երկրի բերքերէն այլ և այլ պտուղներ , չիր , չամիչ , քիչմիչ , նուռ , թուզ , ընկոյղ և ցորեան :

Նշանաւոր է վանայ Տառեխ ձուկը , որ ՚ի գարնան մեծ քանակութեամբ կը տարուի ՚ի Պարսկաստան , ՚ի Ռուսաստան և այլուր :

1 — Վասպուրական նահանգի բնական դերձէ՞նը քիւրտներ կ'ընծայէ ժողովրդի պարագանց : Լեռնային , յորմեղ և դաշտային տեղերու բնակիչներ են ՚ի կը պարզին : Արհեստը աւերականութեան նահանգի ո՞ր տեղեր կը կեդրոնանան և քանի՞ են :

2 — Ո՞ր գաւառացի մէջ տեսլի յաջողէ երկրի պարսկերութեան և որո՞նք նոսազ արքայնէ՞ք կ'արտանծ :

Սեռնաբանութիւնն նահանգէ ո՞ր կողմ առելէ յառաջ
գնացած է և ո՞ր ուղիաց ճշջ :

Այս նահանգէ կանանց պարսպմանէն է նշէ և Ի՞նչ
յեռագործներ առնին : Ուրիշ է՞նչ արհեստներով ինչ Դ-
րադին սորա բնակիչները :

Յ — Ո՞ր ինչ դարձի այս երկրին բերին և ինչ
հարստի, խնեցելէ նոցա գլխատարներ : Վանայ յսկը մինչ
ուր ի շահաւ ինչ դարձի, ե՞րբ և ո՞յր էն այլուր
գտնարդ :

ԻՒ — ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՆԻ
ՐԱՌՈՅԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

1 — Վասպուրականի ժողովրդեան ցոյց
տուած բնական ճարտարութիւն և բնդունա-
կութիւնը յառաջ մղող ուսմանքն և կրթու-
թիւնը կը պակսին : Այս պատճառաւ ամենայն
ինչ իւր նախնական վիճակի մէջ է : Ի բայ
առեալ այս նահանգի կեդրոնական քաղաքը
Վան, մնացեալ դաւառաց մանուկներ զուրկ
են դպրոցներէ, զորիկ ծնողական կրթու-
թիւններէ : Որչափ կեդրոնէն դէպի բայցակայ
դաւառներ կամ գիւղեր գնանք, այնչափ ա-
ւելի խեղճ և թշուառ կը տեսնենք նոցա բնա-
կիչները իրենց կենդարդավարութեան, բնա-
նեկան կենաց, ներքին և բարոյական վիճա-
կի մէջ :

2 — Բայց այսու հանդերձ ժողովրդեան
մէջ կայ մի սերքին սէր, համակրութիւն դէ-
պի ուսումն և կրթութիւն : Նա կը լսէ և կա-
մակատար է, առ հարկին անձնազոհ դէպի
իւր առաջնորդը, քահանայն, ուսուցիչը,
դէպ առ այն ում վստահ է իբրև փրկիչ և
ազատչի, կը կատարէ ինչ որ նա կամենայ,
կը զնայ ուր նա առաջնորդէ կամ իւր մա-
տամբ միայն ցոյց տայ : Ժողովրդի այս հա-
մակրանաց կը պակսին գործող ձեռներ զայն
օրէ ցօր ՚ի բարուք կենդարդավարութիւն եւ
՚ի կրթութիւն մղելու համար :

Վերջի տարիներ թէպէտ ծնան մի քա-
նի ընկերութիւնք դաւառացի մանուկ կրթե-
լու նպատակաւ, յորս նշանաւոր է Միացեալ
ընկերութիւնը, այլ այդ մի ափ ջուր է չօ-
րացած հունձքի համար, անճրեող մի փոք-
րիկ ամպ ընդարձակ դաշտի համար, որ
այն ևս օրէ ցօր կը ցամաքի, անջուր կը
դառնայ :

Այս բարոյական երաշտութիւնը հետե-
ւանք է առաւելապէս երկրի կարող եւ ազ-
դեցիկ մասի անտարբերութեան, որով ցարդ
կազմուած կրթական բարենպատակ միտ-

Թիւնք օգնութեան կամք եւ քաջալեր չը գտնարով ՚ի բուսանիլն կը չորանան անյիշատակ : առանց մի գլխաւոր գործի եւ արդիւնաւորութեան :

3 — Վասպուրականի ժողովրդեան կըրթական և բարոյական վիճակը , ՚ի լաւ անդր փոխելու համար բազմատեսակ ջանքեր պէտք են , առանց խտրելու կրօնն և ազգութիւնք : Նախ պէտք է ուղղութիւն տալ նոցա գործոց , ուսուցանել ապրելու դիւրին և բնական եղանակը , վերջապէս նախ հասնել զանոնք իրենց ազգատութենէն յորում կը տառապին : Յետ այնմ քարոզել նոցա իբրև մարդ ապրելու , կենցաղավարելու պարտիք , մղել զանոնք դէպի ուսումն և կրթութիւն , ճանաչել տալ իրենց իսկական կոչումն որ ունին առ անձն , առ ընկերն առ կրօնն եւ ազգութիւն :

Այսու միայն կարելի է հասնել զանոնք այսօրեայ վիճակէն , յորում ոչ իրենց անձին , ոչ կրօնին , ոչ ազգութեան , ընկերականութեան և ոչ իսկ երկրի բարւոք կառավարութեան սիրելի և շինարար ժողովուրդ կարեն լինել :

1 — Վասպուրականի ժողովուրդը բնական ի՞նչ ընդունակութիւններ ունի : Ի՞նչպէս է այժմ այս նահանգի բնակչաց կրթական և բարոյական վիճակը :

2 — Ի՞նչ համայնատ և սեր ունին դէպի ուսումն և կրթութիւն : Որո՞նք են այժմ ժողովրդի կրթութեան նպաստող ընկերութիւնտ և ո՞ր հաստատոց տիւն են իրենց վարժարաններ :

3 — Ի՞նչ կերպով կարելի է այս նահանգի ժողովուրդը իւր իշխանութեան վիճակէն հանելով , երկրի կառավարութեան և հայրենեաց պէտքերի աշխատեցնել :

Վ Ե Ր Ձ

Բ . ՄԱՍԻ ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

- ԻԲ — Ի վասպուրական բնակող ազգեր
 նոցա թիւ եւ կրօն 70
- ԻԳ — Վասպուրականի բնակչոց պարագ-
 մունք եւ վաճառք 74
- ԻԴ — Ժողովրդի կրթական եւ բարոյա-
 կան վիճակը 78

Տպագրական Սխալներ

Երես	Տող	Սխալ	Ուղղիչ .
5	3	կը գծէ	գծէ
17	24	գուղին	գիւղին
31	2	Քարահիսար	Կարասար (Սե լեռ)
34	18	հարաւակողմ	հիւս. արեւլակողմ
64	22	կարմրահատ	կարմրախայտ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏ. ԿՆՏԱԿԱՆ
 ՔԱՆԳԱԿԱՆ

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

18 - 18

1611

ms - 91